

УДК 908 (477.82)

Петро Олешко (м. Луцьк)

кандидат історичних наук, доцент,

ректор Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти

E-mail: rector.oleshko@vippp.org.ua

Збереження та розвиток козацьких традицій Волинського краю у доробку Григорія Гуртового

Аналізується внесок Григорія Олександровича Гуртового (1924–2012) в суспільно-політичне, історико-краєзнавче та наукове життя Волині у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть у контексті збереження та розвитку козацьких традицій Волинського краю.

Ключові слова: Волинський край, Г. Гуртовий, козацькі традиції, краєзнавча освіта, краєзнавство, музеєзнавство.

Petro Oleshko (Lutsk)

Direktor of Volyn In-Service Teachers Training Institute Philosophy

Doctor in History, Associate Professor

E-mail: rector.oleshko@vippp.org.ua

Preservation and development of Cossack traditions of the Volyn region in Hryhorii Hurtovyi's local history achievements

Hryhorii Hurtovyi's contribution to the social and political, historical and scientific life of Volhynia in the second half of the XX and the beginning of the XXI centuries in the context of the preservation and development of Cossack traditions of Volyn region is analyzed in the article.

The relevance of the study is determined by the value of Hryhorii Hurtovyi's achievements, as a well-known teacher, researcher, historian, founder and director of the Torchyn Folk Museum of Local History.

The spectrum of the scientific problems raised and studied by Hryhorii Hurtovyi is extremely wide and varied. This is a series of works on Cossack topics, culminating in two editions of the monograph «Volyn Is the Land of Cossacks» (2000, 2009); the history of cities and villages of Lutsk district; the revival of truth and elimination of «white spots» in the history of Volhynia and Ukraine, etc. Numerous students and followers of Hryhorii Hurtovyi, the Honorary Professor of Lesia Ukrainka Eastern European National University, continue to enrich the theory and practice of Volyn regional studies. Scientific and practical conferences «Volyn Is the Land of Cossacks», initiated by Hryhorii Hurtovyi, are held.

The First Volyn Regional Local Lore Readings, dedicated to the memory of Hryhorii Hurtovyi, were significant contribution to the study of the phenomenon of outstanding personality of the museum founder, as well as the extension of the problems of museum and local lore studios and introduction of a number of new documents into the scientific circulation.

The problem of Hryhorii Hurtovyi's role and contribution to the history of creation of the state and museum pedagogy, require scientific thinking and consideration, as well as special researches.

Key words: Volyn region, H. Hurtovyi, Cossack traditions, local history education, local history, museology.

Особливе місце у розвитку краєзнавства на Волині займає життєвий доробок Григорія Олександровича Гуртового (1924–2012), заслуженого працівника культури України, лауреата премій імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України, обласних – імені Миколи Куделі та «Одержимість».

Потомок запорізьких козаків волею долі з 1947 року поріднився з Волинню. Він став її літописцем та істориком як журналіст торчинської районної газети «Вільна Україна», як учитель історії та малювання Торчинської середньої школи Луцького району, як засновник і директор Торчинського народного історичного музею. Журналістський ентузіазм і вчительське

Григорій Гуртовий

захоплення історією рідного краю, глибоке розуміння ролі та значення музейної педагогіки, прагнення зберегти кожен знайдений документ і розповіді очевидців історичних подій, бажання виховати учнів патріотами України втілювалися в численних публікаціях і в організації діяльності музею, який нині носить ім'я свого засновника, в незабутніх для їх учасників заходах з історії Волині, котрі він проводив.

Одним із перших досліджень діяльності Г.О. Гуртового на теренах волинської освіти є стаття директора Торчинської СШ В.М. Іванової у луцькій районній газеті «Слава праці»¹. У ній розкривається багатогранна діяльність учителя, починаючи від організації навчальної діяльності на уроках, індивідуальної роботи з учнями, організації позакласної та позашкільної виховної діяльності, залучення школярів до краєзнавчого пошуку та творення й розвитку історико-краєзнавчого музею (як дослідників, екскурсиводів, дизайнерів) і до активної участі в методичній роботі школи, району та області.

Напрацювання вчителя у галузі краєзнавства аналізуються у низці досліджень Г.В. Бондаренка та Г.С. Маслай, у їх виступах на науково-краєзнавчих конференціях². Дослідники, зокрема, відзначають, що понад півстоліття вчитель

Г.О. Гуртовий займав особливу нішу в освітньому просторі Волині. Він був одним із перших у нашому краї, хто не мислив навчання і виховання дітей без глибокого занурення школярів у краєзнавство і його особливий напрям – волинезнавство. Його методичні прийоми ґрунтувалися на основі не лише теоретичного осмислення учнями історії малої батьківщини, але й практичного залучення учнів до краєзнавчого пошуку, дослідницької діяльності. Історія, яку викладав Г.О. Гуртовий, завжди була наповнена людьми, їх емоціями і переживаннями, матеріальними і духовними пам'ятками їхнього життя.

У наукових розвідках О. Бундак, В. Надольської, І. Пасюка, А. Силюка постає багатогранна постать педагога, науковця, музейника, різнобічно обдарованої людини³.

Спектр порушених і вивчених Г. Гуртовим наукових проблем надзвичайно широкий і різноманітний. Козацька тематика в роботах автора охоплює значні хронологічні межі історії Волині. Характеризуючи свою краєзнавчо-пошукову діяльність в «Автобіографії-сповіді», Григорій Олександрович відзначає: «Написав короткі історії всіх міст і сіл Луцького району, в тому числі широкі нариси про Торчин, Шепель, Білосток, Чаруків, Несвічі, Городок і т. д. Посилено працюю

¹ Іванова В. Почесний обов'язок // Слава праці. 1971. 9 січ. С. 1; *Її ж.* Важливий засіб // Слава праці. – 1967. – 26 серп. – С. 2.

² Бондаренко Г.В. Погляди Г.О. Гуртового на козацьку історію Волині. Волинь – край козацький: наук. зб.: матеріали наук.-практ. конф. з пед. краєзнавства (м. Луцьк – смт Торчин – смт Рокині, 25 жовтня 2018 р.) / ред. кол.: Г. Бондаренко, О. Дем'янюк, П. Олешко. Луцьк : ВІППО, 2018. С. 103–104; *Його ж.* Лауреати премії імені Дмитра Івановича Яворницького Національної спілки краєзнавців України у Волинській області // Минуле і сучасне Волині та Полісся: край козацький: матеріали 1-ї та 2-ї всеукраїнських науково-практичних конференцій з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. – Вип. 36. Луцьк : Надстир'я, 2010. С. 92–93; Бондаренко Г., Маслай Г. Краєзнавство і краєзнавча освіта біля витоків національної культури і духовності // Минуле і сучасне Волині і Полісся / Волин. орг. Нац. спілки краєзнавців України: спец. вип. Луцьк: 2009. С. 226; *Їх же.* Краєзнавча освіта і волинезнавство // Розвиток освіти на Волині: історія та сучасність (до 100-річчя заснування Ковельської гімназії): матеріали наук.-пед. істор.-краєзнав. конф. 21 грудня 2006 р., м. Ковель. Луцьк-Ковель, 2006. С. 4–11; Маслай Г.С. Відомі освітяни Волині. Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю: тези доп. і повідомлень V Волин. істор.-краєзнав. конф. 11–13 жовт. 1991 р. Луцьк, 1991. С. 188–190.

³ Бондаренко Г., Вернидубов О., Силюк А. Гуртовий Григорій Олександрович // Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю): довідник. Вип. 1. Київ–Кам'янець–Подільський, 2003. С. 55; Бундак О. Григорій Гуртовий – видатний краєзнавець Волині // Волинський музей. Теорія і сучасність: наук. зб. – Вип. 5. Матеріали V Всеукр. наук. істор.-краєзнав. конф., присвяченої 23-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк, 16 травня 2014 року / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2014. С. 15–19; Надольська В. Робота з школярами у музейній діяльності Григорія Гуртового // I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2014. С. 31–34; Пасюк І. Козацький полк ім. Г.О. Гуртового // Там само. С. 61; Силюк А. Подвижник музейної справи Григорій Гуртовий: біобібліограф. покаж. / упоряд. Л.І. Коць, Н.В. Кузьміна, А.А. Понагайба, Н. Д. Хом'як. Луцьк, 2014. С. 5.

над відродженням правди в історії України (статті «Вибір», «Українське козацтво і Волинь» та ін.) щодо національно-визвольної боротьби за незалежність у минулих століттях і недавньому часі, зокрема в 1990–1994 роках. Щодо політичних уподобань, то ще в шкільні роки в нашій школі, в сім'ї, в сільському середовищі формувалась ідея України, нашого козацького родо-воду. Бо мій край – місця козацьких поселень, паланок, січей. І багато родин, в тому числі і наша, знали своїх попередників, їх долі»⁴. Зрозуміло, що саме це сформувало інтерес до історії козаччини, який вилився значним науковим внеском у вивчення козацької історії Волині. Козацькі корені дослідника відобразились і в псевдонімах, якими він підписував частину своїх робіт: О. Запорізький, О. Козаченко.

Науковий доробок Г. Гуртового з проблеми, що аналізується в статті, можна класифікувати за тематикою досліджень таким чином: теоретичні роздуми щодо наукових гіпотез про часове зародження козацьких коренів волинян та дій

козацтва на Волині як частки всеукраїнського козацтва⁵; аналіз джерел з історії козацького руху⁶; роботи, присвячені видатним волинянам – козацькій еліті, воєначальникам, окремим козакам, відомості про яких вдалося віднайти досліднику в різних джерелах⁷; наукові розвідки, в яких характеризуються окремі покозачені регіони, населені пункти області⁸; висвітлення подій 1648–1649 років⁹, про які Г. Гуртовий писав: «Тоді, у вирі Національно-визвольної революції, що охопила всю Україну, була показана вся Волинь»¹⁰.

Уперше напрацювання дослідника з цієї проблеми були надруковані як нотатки краєзнавця влучській районній газеті «Слава праці» у 1990 році¹¹. В них краєзнавець аналізує історичні події на території України та Волині XV–XVIII століть, називає першим гетьманом волинського князя Костянтина Івановича Острозького, котрий «гетьманував у 1497–1530 роках», характеризує Дмитра Вишневецького та інших видатних діячів Січі.

⁴ Гуртовий Г.О. Вибр. краєзнавчі статті та бібліографія. Луцьк, 1994. С. 8.

⁵ Його ж. Волинь – справді козацький край // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький: матеріали 1-ї та 2-ї всеукр. наук.-практ. конф. з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. Вип. 36. Луцьк : Надстир'я, 2010. С. 7–10; Його ж. Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. / 2-ге вид., доповн. і уточ. – Луцьк : Надстир'я, 2009. 386 с.

⁶ Його ж. Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. 2-ге вид., доповн. і уточ. Луцьк: Надстир'я, 2009. 386 с.; Його ж. Вибр. краєзнавчі статті та бібліографія. Луцьк, 1994. 156 с.

⁷ Його ж. Гетьмани Ружинські і Волинь // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький: матеріали 1-ї та 2-ї всеукр. наук.-практ. конф. з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. Вип. 36. Луцьк: Надстир'я, 2010. С. 64–67; Його ж. Волинський Ружин і гетьмани Ружинські: істор.-краєзнав. нариси. – Луцьк: Надстир'я, 2003. 60 с.; Його ж. Чотири гетьмани... з одного села // Урядовий кур'єр. 2003. 6 листоп. С. 22; Його ж. Чотири гетьмани... з одного села // Волинь моя. – Вип. 3. Київ : Київ. правда, 2003. С. 47–52.

⁸ Його ж. Торчин – передзвін віків: істор.-краєзнав. нарис. / Вид. 2-ге, зм. і доп. Луцьк : Надстир'я, 2014. 432 с.; Його ж. Городок. Історична доля села Городок Луцького району: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк : Надстир'я, 2011. 156 с.; Його ж. Торчин у цифрах і фактах. / 2-ге вид., доп. та зм. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2011. – 32 с.; Його ж. Забороль на сходинах віків // Волинь моя. – Вип. 5. Київ : Київ. правда, 2005. С. 210–216; Його ж. Володимирщина козацька // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: матеріали XIV Волин. наук. істор.-краєзнав. конф., присвяч. 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимиру-Волинському магдебурзького права. Луцьк, 2004. С. 33–34; Його ж. Ювілей села Ратнів // Слава праці. 1997. 8 бер. С. 2; Луцький район: минуле і сучасність. Луцьк : Волин. обл. друк., 2001. 186 с.

⁹ Його ж. Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. / 2-ге вид., доповн. і уточ. Луцьк: Надстир'я, 2009. 386 с.; Його ж. Волинські козацькі полки в 1648–1649 рр. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: сторінки воєнної історії краю: матеріали XXX Всеукр. наук. істор.-краєзнав. конф. Луцьк, 2009. С. 87–89; Його ж. Козацькі хоругви Волині // Волинь-нова. – 2008. – 18 груд. С. 12; 20 груд. С. 7.

¹⁰ Його ж. Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк : Надстир'я, 2000. С. 8.

¹¹ Його ж. Козацтво і Волинь // Слава праці. 1990. 15 верес. С. 3; 18 верес. С. 2; 22 верес. С. 3; 27 верес. С. 3; 4 жовт. С. 3; 11 жовт. С. 3.

Цей матеріал ліг в основу монографії «Волинь – край козацький», у якій автор підвів підсумки багаторічного наукового пошуку, систематизував основні напрями історії Волині як козацького краю, довів незаперечність назви своєї книги¹². Для автора «козацькі корені кожної волинської родини (як і всієї України!) – безсумнівні»¹³.

Дослідник виокремлює міста і села Волині, які називає козацькими. Серед них – Білосток, Берестечко, Луцьк, Ковель, Колки, Ружин, Тишковичі, Торчин, Уляники, Хорохорин тощо¹⁴. Він описує історичні події, які свідчать про покозачення в різні часи більше як сотні населених пунктів області, та робить висновок про те, що «уся вона кілька разів була покозачена і стала постійним носієм ідеї української державності, незалежності, волі»¹⁵.

Особливою сторінкою історичного аналізу, здійсненого автором, стала проблема «Волинські козацькі полки в Українській національній революції»¹⁶. До неї Григорій Олександрович повертається протягом усієї книги, розглядаючи її у різних ракурсах, як-от: причини формування козацьких полків, серед яких називає потреби воєнних дій і цивільного управління, упорядкування покозачених мас¹⁷; аналіз тимчасового полковототенного управління на Волині (осінь 1648–1649 рр.)¹⁸; військові дії та їх результати¹⁹ тощо.

На прикладах із низки історичних джерел він доводить, що «волинська земля завжди була тим невичерпним резервуаром, звідки низове козацтво одержувало чи не найбільше свого поповнення»²⁰. У зв'язку з цим неодноразово аналізуються козацькі реєстри. Наводиться список вихідців із Волині з реєстру 1581 року²¹. Найбільшу кількість волинян серед українських козаків цього реєстру він пояснює сильними утисками шляхтою селянства і втечею їх в козацькі краї з надією отримати статус вільної людини.

В окремому нарисі, присвяченому козацькому реєстрові 1649 року²², уточнюються деякі дані, уведені до наукового обігу попередніми дослідниками. Так, Григорій Олександрович нарахував у реєстрі 22 представників волинського боярського роду Гуляницьких, а не 20, про яких пише І. Левкович²³.

Він звертається також до інших козацьких документів, посилаючись на які, стверджує, що в козацькому війську служило стільки волинян, що обраховувати їх можна сотнями.

Козацький дух та традиції козацтва відслідковуються та розкриваються дослідником на прикладі різних історичних подій у житті населення Волині. Він переконаний у генетичній нерозривності волинського козацтва від найдавніших часів до сучасності. Доводить це також на прикладах боротьби з армією Наполеона у 1812

¹² *Його жс.* Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. / 2-ге вид., доповн. і уточ. Луцьк: Надстир'я, 2009. 386 с.; *Його жс.* Забороль на сходинах віків // Волинь моя. Вип. 5. Київ: Київ. правда, 2005. С. 210–216.

¹³ *Його жс.* Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. / 2-ге вид., доповн. і уточ. Луцьк: Надстир'я, 2009. С. 7.

¹⁴ *Його жс.* Городок. Історична доля села Городок Луцького району: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк: Надстир'я, 2011. – 156 с.; *Його жс.* Торчин у цифрах і фактах. / 2-ге вид., доп. та зм. Луцьк: Волин. обл. друк., 2011. 32 с.; *Його жс.* Забороль на сходинах віків // Волинь моя. Вип. 5. Київ: Київ. правда, 2005. С. 210–216; *Його жс.* Володимирщина козацька // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: матеріали XIV Волин. наук. істор.-краєзнав. конф., присвяч. 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимиру-Волинському магдебурзького права. Луцьк, 2004. С. 33–34; *Його жс.* Торчин – передзвін віків: істор.-краєзнав. нарис. Луцьк: Надстир'я, 2003. 364 с.

¹⁵ *Його жс.* Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк: Надстир'я, 2000. С. 244.

¹⁶ Там само. С. 148–151.

¹⁷ Там само. С. 120.

¹⁸ Там само. С. 121, 130.

¹⁹ Там само. С. 105–143, 153–176.

²⁰ Там само. С. 43.

²¹ Там само. С. 63–64.

²² Там само. С. 144–147.

²³ Там само. С. 145.

році кінних загонів лісових козаків, до складу яких увійшли 167 волинян, про що зберігаються матеріали в архівах Торчинського народного історичного музею²⁴; формування Першої Української козацько-стрілецької дивізії збройних сил УНР (лютий 1918 року) у Володимирі-Волинському та її участі у бойових діях²⁵; діяльності Волинського лозового козацтва (1939–1943) та «Поліської Січі» (1941–1943)²⁶ тощо.

Низку нарисів книги присвячено розкриттю образів представників козацької еліти – вихідців з Волині: «Князі Острозькі, волинський Ганнібал і козацький стратег Остафій Дашкевич»²⁷; «Будівничий Запорізької Січі Дмитро Іванович Вишневецький-Байда», «Козацькі ватаги Ружинські з Ружина»²⁸.

Тема місця і ролі Ружинських в історії Волині подальше обґрунтування отримала в роботі «Волинський Ружин і гетьмани Ружинські»²⁹. Саме в ній та низці статей, присвячених Ружинським, Г. Гуртовий, посилаючись на роботи М. Грушевського, О. Цинкаловського, Н. Яковенко, беззаперечно констатує, що родове гніздо відомих козацьких гетьманів князів Остафія, Богдана, Михайла і Кирика Ружинських знаходилось не в Житомирській, а у Волинській області, що це – Ружин та села Роговичі, Твориничі (нині Локачинський район), а також Орзин³⁰.

Автор аналізує повний герб князів Ружинських і детально описує козацьку долю пред-

ставників роду: гетьмана-реформатора Остафія; гетьмана-флотоводця Богдана; переможця татарського війська Іслама-Гірея гетьмана Михайла; Кирика, Романа та інших, котрі нерозривно пов'язані з Томаківською Січчю³¹. Ця ж тема розгортається у наукових розвідках «Чотири гетьмани... з одного села»³². Кожен із князів Ружинських постає людиною особливою, обдарованою людськими чеснотами та військовою доблестю, прагненнями до волі і свободи України, які вони втілювали у своїх діях.

У виступі на Другій Всеукраїнській науково-практичній конференції «Волинь – край козацький» він ще раз систематизував матеріали про родину Ружинських та зробив висновок, що «рід козацьких ватагів, гетьманів Війська Запорізького князів Ружинських мають родове коріння на Волині»³³.

Не могла не зацікавити дослідника ще одна видатна особистість козацької історії – Дмитро Іванович Вишневецький. Нарис про нього автор назвав «Будівничий Запорізької Січі»³⁴. Констатуючи, що «дослідники не одностайні щодо того, хто був першим гетьманом», вважає саме Д. Вишневецького першим гетьманом і будівничим першої Запорізької Січі. Посилаючись на роботу відомої дослідниці Н. М. Яковенко «Українська шляхта» (Київ, 1993), наголошує на його походженні з роду Несвіцьких із села Несвіч Луцького району³⁵. «Феномен Вишневецького, –

²⁴ Там само. С. 255–256.

²⁵ Там само. С. 266.

²⁶ Там само. С. 273.

²⁷ Там само. С. 23–28.

²⁸ Там само. С. 43–60.

²⁹ *Його ж.* Волинський Ружин і гетьмани Ружинські: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк: Надстир'я, 2003. 60 с.

³⁰ *Його ж.* Гетьмани Ружинські і Волинь // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький: матеріали 1-ї та 2-ї всеукр. наук.-практ. конф. з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. Вип. 36. Луцьк: Надстир'я, 2010. С. 64–65.

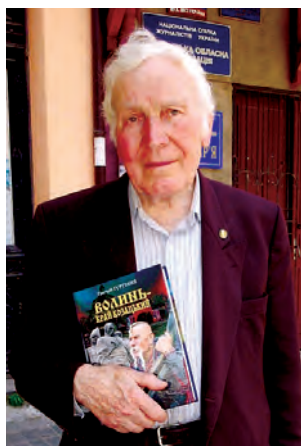
³¹ *Його ж.* Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк: Надстир'я, 2000. С. 7–50.

³² *Його ж.* Чотири гетьмани... з одного села // Урядовий кур'єр. 2003. 6 листоп. С. 22; *Його ж.* Чотири гетьмани... з одного села // Волинь моя. Вип. 3. Київ: Київ. правда, 2003. С. 47–52.

³³ *Його ж.* Гетьмани Ружинські і Волинь // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький: матеріали 1-ї та 2-ї всеукр. наук.-практ. конф. з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. Вип. 36. Луцьк: Надстир'я, 2010. С. 67.

³⁴ *Його ж.* Будівничий Запорізької Січі // Волинь моя. Вип. 1. Київ: Київ. правда, 2001. С. 31–37.

³⁵ Там само. С. 32.

на думку Гуртового, – полягав у тому, що він влився в Низове козацьке середовище як рівноправний лицар боротьби проти кримських людоловів. Йому вдалось очолити козащину зсередини, ставши визнаним гетьманом, мудрим, винахідливим керівником козацьких походів»³⁶.

Журналістське минуле, розуміння значення преси в ознайомленні широкого читацького загалу з історією рідного краю, видатними подіями минулого та їх значенням у сьогоденні, нерозривно пов'язали Григорія Олександровича із засобами масової інформації, з якими він активно співпрацював протягом усього свого життя. Козацька тематика неодноразово порушувалась у його виступах на телебаченні, в матеріалах, що друкувались на сторінках як місцевих, так і всеукраїнських видань³⁷.

За пропозицією Г.О. Гуртового луцька районна газета «Слава праці» в 1997 році започаткувала рубрику «Цікавинки з історії рідного краю», найактивнішим автором якої він був³⁸. У першому ж матеріалі вказує, що «під час ко-

зацько-селянського повстання під проводом Криштофа Косинського з села Цеперів втекли дев'ять родин підданих церкві святого Стефанія Вірменського (1593 рік). Очевидно, нелегко жилося їм, бо вдалися до козацького захисту»³⁹. А в нарисі про Пулганів (Пілганів) наголошує: «Під час козацько-селянських повстань 1592–1594 років більше десяти родин пулганівців втекли від своїх панів»⁴⁰.

У наступних випусках цієї рубрики надруковано його ж переказ документа з Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) про запорізького козака Прокопа Янчинського з волинського села Суськ Луцького повіту та матеріал про ювілей села Ратнів, у якому краєзнавець розповідає про участь ратнівців у «козацькому поході на Луцьк влітку 1648 року»⁴¹.

Під цією ж рубрикою надруковано цікавий матеріал з іще одного напрямку досліджень Г. Гуртового «Походження козацьких прізвищ». У ньому дослідник називає козацькі прізвища, які й до сьогодні побутують у нашому регіоні,

³⁶ Там само. С. 33.

³⁷ *Його жс.* Волиняни вирішили успіх у Конотопській битві // Волинь-нова. 2009. 24 груд. С. 5; *Його жс.* Козацькі хоругви Волині // Волинь-нова. 2008. 18 груд. С. 12; 20 груд. – С. 7; *Його жс.* Волинь – край козацький // Волинь-нова. 2004. 22 квіт. С. 7; *Його жс.* Чотири гетьмани... з одного села // Урядовий кур'єр. 2003. 6 листоп. – С. 22; *Його жс.* Сіверський наказний гетьман з Волині // Слава праці. 1997. 8 листоп. С. 2; *Його жс.* Походження козацьких прізвищ // Слава праці. 1997. 21 черв. С. 2; *Його жс.* Ювілей села Ратнів // Слава праці. 1997. 8 бер. С. 2; *Його жс.* Дуель козака зі своїм паном // Слава праці. 1997. 8 лют. С. 2; *Його жс.* Цікавинки з історії рідного краю // Слава праці. 1997. 18 січ. С. 2; *Його жс.* Козацтво і Волинь // Слава праці. 1990. 15 верес. С. 3; 18 верес. С. 2; 22 верес. С. 3; 27 верес. С. 3; 4 жовт. С. 3; 11 жовт. С. 3; *Рогова О.* Волинь – край козацький // Волинь-нова. – 2013. 16 лип. С. 11.

³⁸ *Гуртовий Г.О.* Цікавинки з історії рідного краю // Слава праці. 1997. 18 січ. С. 2.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ *Його жс.* Ювілей села Ратнів // Слава праці. 1997. 8 бер. С. 2; *Його жс.* Дуель козака зі своїм паном // Слава праці. 1997. 8 лют. С. 2.

пояснює їх походження та закликає волинян до дослідження родоводів⁴². Цей заклик лунав у багатьох роботах та виступах Григорія Олександровича.

Наявність козацького елементу в історії Волинського краю розкривається дослідником у публіцистичному матеріалі «Козацькі хоругви Волині»⁴³. Посилаючись на «Хроніку...» Мацея Стрийковського, Григорій Олександрович згоден із його твердженням, що згадувані ним «волинські козаки ще в домонгольський час під 1143–1147 роками і тоді були потужною окружною силою у міжусобних боях князів Київської Русі Юрія та Ізяслава. Успішно діяли вони і в боях під Галичем». Далі наводить вражаючі, як на його думку, факти козацької історії Волині в усі її періоди: «Під час української козацько-селянської революції її підтримали не лише селяни і міщани Волині, а й українська шляхта, яка теж немало терпіла від утисків Речі Посполитої. Серед них Бережицькі, Білостоцькі, Богуші, Вороничі, Гулевичі, Жуковецькі, Іваницькі, Кривицькі, Невські, Черняки та багато інших», наголошуючи, що «всім хотілося і козацької незалежної держави, і віри своєї православної...»⁴⁴.

Заслугою краєзнавця є повернення історії краю імен славних волинян. Зокрема, це роботи, присвячені козацькому полковникові, наказному гетьманові Григорію Гуляницькому⁴⁵. Один із перших родоводів Гуляницьких, складений Г. Гуртовим і доведений до сьогоднішніх днів, надруковано у газетному матеріалі «Наказний гетьман з Волині». Аналізуючи віхи життєвого шляху наказного гетьмана, автор робить обґрунтований висновок про те, що «до кінця життя Григорій Гуляницький був на боці тих, хто прагнув до державної єдності і незалежності України»⁴⁶.

Святкування на державному рівні 350-річчя знаменитої Конотопської битви 1659 року стимулювало краєзнавця до розкриття на сторінках незалежної громадсько-політичної газети «Волинь-нова» проблеми участі у ній волинян⁴⁷. Автор стверджує, що вирішальну роль у Конотопській битві відіграли вихідці з Волині Іван Виговський, Григорій і Данило Гуляницькі.

Визначальний постулат низки досліджень Григорія Гуртового – «Україна є козацькою державою, а українці – козацьким народом», кожен регіон «Української держави має свою козацьку історію»⁴⁸ – розкрито і доведено ним на основі аналізу значної кількості історичних джерел та літератури. Він увів до наукового обігу переконливий фактаж з історії козацьких родин Волині, складу та діяльності волинських полків тощо. Це по праву дозволяє назвати відомого краєзнавця істориком Волинського козацтва.

З ініціативи Г. Гуртового започатковано проведення науково-практичних конференцій «Волинь – край козацький», які успішно пройшли в червні 2007 та жовтні 2010 років⁴⁹. На конференціях виступило біля тридцяти дослідників з різних регіонів Великої Волині та наукових центрів України, відомі громадські діячі відродження козацького руху, письменники та журналісти. Було розглянуто актуальні наукові проблеми феномена козацтва, життєписів козацької еліти, дослідження пам'яток періоду козаччини, висвітлення історії козацтва в музейних експозиціях тощо. Конференції стали суттєвим поштовхом до розгортання різних напрямів вивчення козацької історії Волинського краю, активізували науково-дослідницький пошук та висвітлення наукових знахідок у публікаціях і музейних експозиціях.

⁴² Його ж. Походження козацьких прізвищ // Слава праці. 1997. 21 черв. С. 2.

⁴³ Його ж. Козацькі хоругви Волині // Волинь-нова. 2008. 18 груд. С. 12; 20 груд. С. 7.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Його ж. Сіверський наказний гетьман з Волині // Слава праці. 1997. 8 листоп. С. 2; Його ж. Наказний гетьман з Волині // Волинь.– 1994. 29 верес. С. 2–3.

⁴⁶ Там само. С. 3.

⁴⁷ Його ж. Волиняни вирішили успіх у Конотопській битві // Волинь-нова. 2009. 24 груд. С. 5.

⁴⁸ Його ж. Волинь – край козацький: істор.-краєзнав. нариси. Луцьк : Надстир'я, 2000. 352 с.

⁴⁹ Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький: матеріали 1-ої та 2-ої всеукр. наук.-практ. конф. з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. Вип. 36. Луцьк: Надстир'я, 2010. 120 с.

У виступі на першій конференції Григорій Олександрович ще раз повернувся до обґрунтування правомірності характеристики Волині як краю козацького, доведення власних переконань, висловлених у книзі «Волинь – край козацький». Він підкреслив: участь волинської еліти у створенні, становленні та розвитку Запорізької Січі; значну кількість волинян у козацьких реєстрах (1581 та 1649 років); покаяння Волині в часи селянської революції і «встановлення, хоч і на короткий час, полково-сотенного управління, козацького права, нової форми власності»; формування волинських козацьких полків на теренах Великої Волині тощо⁵⁰.

Традиція проведення конференцій, започаткованих краєзнавцем, продовжується. В 2013 році організовано III конференцію «Волинь – край козацький», у роботі якої порушувались актуальні проблеми наукового обґрунтування витоків ментальності українського козацтва, походження провідників козацького лицарства, вивчення та популяризації героїчного минулого козацтва, культурних здобутків, бойового мистецтва, поставлено чергові завдання сприяння збереженню пам'яток козацької слави та увічнення козацької звитяги⁵¹.

Організатори та учасники однойменної IV конференції (жовтень 2018 року) акцентували

увагу на проблемах збереження козацької спадщини, вивчення, поширення і використання козацьких традицій у виховних системах та освітньому процесі навчальних закладів краю⁵².

Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців ініціювала також проведення у 2014 році Перших Волинських обласних краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового. Науковий збірник, виданий за матеріалами читань, став значним внеском у вивчення цієї видатної особистості, розширив проблематику музеєзнавчих та краєзнавчих студій, увів до наукового обігу низку нових документів⁵³.

Задуми та ідеї Григорія Гуртового втілюють у життя його численні учні та послідовники. Наукова школа Г. Гуртового, почесного професора Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, до якої можна віднести його колишніх учнів: Світлану Гаврилюк, доктора історичних наук, професора; Олександра Мельника, кандидата історичних наук; Ларису Понедельник, кандидата історичних наук, доцента; Миколу Сур'яка, кандидата філологічних наук, доцента; Олександра Томаченка, кандидата історичних наук та багатьох інших науковців та краєзнавців, збагачує теорію і практику волинського краєзнавства⁵⁴.

⁵⁰ Гуртовий Г.О. Волинь – справді козацький край // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький: матеріали 1-ї та 2-ї всеукр. наук.-практ. конф. з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23–24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену: наук. зб. Вип. 36. Луцьк : Надстир'я, 2010. С. 7–10.

⁵¹ Рогова О. Волинь – край козацький // Волинь-нова. – 2013. 16 лип. С. 11.

⁵² Волинь – край козацький: наук. зб.: матеріали наук.-практ. конф. з пед. краєзнавства (м. Луцьк – смт Торчин – смт Рокині, 25 жовтня 2018 р.) / ред. кол.: Г. Бондаренко, О. Дем'янюк, П. Олешко. Луцьк: ВППО, 2018. 152 с.

⁵³ I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2014. 340 с.

⁵⁴ Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): монографія. / 2-ге вид., доп. Луцьк : Вежа, 2008. 536 с.; Мельник О. Зв'язок музею і школи вдіяльності Григорія Гуртового: загальний огляд – I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк, 2014. С. 25–29; Його ж. Гуртовий Григорій Олександрович (1924–2012) – видатний краєзнавець Волині, педагог, ентузіаст музейної справи, засновник Торчинського народного історичного музею // Григорій Гуртовий: біобібліограф. покаж. / упоряд. Л. І. Коць, Н. В. Кузьміна, А.А. По-нагайба, Н. Д. Хом'як. – Луцьк, 2014. – С. 50–51; Понедельник Л. Уклін тобі, учителю // I Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового: наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Луцьк : 2014. С. 50–53; Сур'як М.В. Поетика образу Запорізької Січі в історичній повісті Адріана Кашенка «Зруйноване гніздо»: соціокультурний і семантико-стилістичний виміри // Волинь філологічна: текст і контекст. Українська література як художній феномен: зб. наук. пр. / упоряд. В. Г. Сірук. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. Вип. 19. С. 261–271; Томаченко О.В. Розвиток шкільної освіти у Волинській губернії, Луцькому повіті наприкінці XIX – початку XX століття // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи: наук. зб. – Вип. 22. / упоряд. Г. Бондаренко, А. Сидорчук, І. Гусак. Луцьк, 2007. С. 10–12.

Розвиток козацьких традицій на Волині яскраво ілюструється діяльністю педагогічних колективів із залучення учнівської молоді до краєзнавчо-пошукової та дослідницької роботи, створення козацьких молодіжних об'єднань – «козацьких республік», проведення різноманітних козацьких конкурсів та забав. Тісна співпраця єднала Г.О. Гуртового з громадською організацією «Садівська козацька республіка» (що вже більш як 20 років діє у закладі загальної середньої освіти с. Садів Луцького району) і її отаманом, учителем історії та музичного мистецтва Віктором Ящуком. У школі за сприяння Григорія Олександровича відкрито козацьку світлицю⁵⁵.

Понад 20 років поспіль в урочищі Прощаниця Іваничівського району відбувається Збір молодих козаків. Гарт «Прощаниці» пройшли тисячі школярів, про що розповідає її історія⁵⁶.

В «Автобіографії-сповіді», написаній Г. Гуртовим 10 листопада 1994 року, є слова, які передають внутрішній стан цієї особливої людини, її життєве кредо: «Сорок років я живу, дихаю краєзнавством Волині, музеєм, пошуком, походами з учнями, поїздками по історичних місцях»⁵⁷. Музею, учням, колегам, Україні віддавав Г. Гуртовий вогонь свого серця, свій розум, свої ідеї. В їх пам'яті і здобутках живе і житиме його спадщина.

У всебічному вивченні життєвого доробку Григорія Олександровича зроблено лише перші кроки. Чекає дослідників його діяльність як директора Торчинського народного історичного музею, організатора музейного руху на теренах Волині та створення громадських організацій школярів на традиціях козацтва. На часі написання біографічного дослідження про незабутню особистість, відомого українського краєзнавця – Г. О. Гуртового.

References

- Bondarenko, H. V. (2018). Pohliady H. O. Hurtovoho na kozatsku istorii u Volyni. In H. Bondarenko, O. Demianiuk, P. Oleshko (Eds.), *Volyn – kraikozatskyi: naukovyizbirnyk*. Proceedings of the Scientific and Practical Conference on Pedagogical Local History, 25 October 2018 (pp. 103–104). Lutsk: VIPPO [in Ukrainian].
- Idem. (2010). Laureaty premii imeni Dmytra Ivanovycha Yavornytskoho Natsionalnoi spilky kraieznavtsiv Ukrainy u Volynskii oblasti. In *Mynulei suchasne Volyni ta Polissia: Volyn – kraikozatskyi: naukovyizbirnyk*. Proceedings of the 1st and 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conferences, 23–24 June 2007 i 22 October 2010. (Iss. 36), (pp. 90–96). Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Bondarenko, H., Demianiuk, O., & Oleshko, P. (Eds.). (2018). *Volyn – kraikozatskyi: naukovyizbirnyk*. Proceedings of the Scientific and Practical Conference on Pedagogical Local History (25 October 2018). Lutsk: VIPPO [in Ukrainian].
- Bondarenko, H., & Maslai, H. (2009). Kraieznavstvo i kraieznavcha osvita bilia vytyokiv natsionalnoi kultury i dukhovnosti. In *Mynulei suchasne Volyni i Polissia: spetsialnyi vyypusk* (pp. 226–230). Lutsk [in Ukrainian].
- Idem. (2006). Kraieznavcha osvita i volyneznavstvo. In *Rozvytykosvityna Volyni: istoriia ta suchasnist (do 100-richchia zasnuvannia Kovelskoi himnazii)*. Proceedings of the Scientific and Pedagogical Conference of Local Lore, 21 December 2006 (pp. 4–11). Lutsk-Kovel [in Ukrainian].
- Bondarenko, H., Vernydubov, O., & Syliuk, A. (2003). Hurtovyi Hryhorii Oleksandrovych. In *Kraieznavtsi Ukrainy (suchasni doslidnyky ridnoho kraiu): dovidnyk*. (Iss. 1), (p. 55). Kyiv – Kamianets-Podilskiy [in Ukrainian].
- Bundak, O. (2014). Hryhorii Hurtovyi – vydatnyi kraieznavec Volyni. In A. Syliuk (Comp.). *Volynskiy muzei. Teoriia i suchasnist: naukovyi zbirnyk*. Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Historical Conference of Local Lore, 16 May 2014. (Iss. 5), (pp. 15–19). Lutsk [in Ukrainian].
- Havryliuk, S. (2008). *Istorychne pamiatkoznavstvo Volyni, Kholmshchynyi Pidliashshia (XIX – pochatok XX st.): monohrafiia*. (Iss. 2). Lutsk: Vezha.
- Hurtovyi, H. (2014). *Torchyn – peredzvinivik: istoriko-kraieznavechy narys*. (Iss. 2). Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (2011). *Horodok. Istorychna dolia sela Horodok Lutskoho raionu: istoriko-kraieznavechy narysy*. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (2011). *Torchyn u tsyfrakhifaktakh*. (Iss. 2). Lutsk: Volynska oblasna drukarnia [in Ukrainian].

⁵⁵ Козакувати – церобити добро: Шляхами поступу Волинського округу «Козацтва Запорозького». Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 56 с.

⁵⁶ Прощаниця: документ.-публіцист. кн. / упоряд. Н. Жук. Нововолинськ : Формат, 2016. 184 с.

⁵⁷ Гуртовий Г.О. Вибр. краєзнавчі статті та бібліографія. Луцьк, 1994. С. 7.

- Idem. (2010). Volyn – spravdi kozatskyi krai. In *MynuleisuchasneVolyni ta Polissia: Volyn – kraikozatskyi: naukovyi zbirnyk*. Proceedings of the 1st and 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conferences, 23–24 June 2007 i 22 October 2010. (Iss. 36), (pp. 7–10). Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (2010). Hetmany Ruzhynskii Volyn. In *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Volyn – kraikozatskyi: naukovyi zbirnyk*. Proceedings of the 1st and 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conferences, 23–24 June 2007 i 22 October 2010. (Iss. 36), (pp. 64–67) [in Ukrainian].
- Idem. (2010). Volyniany u Konotopski i bytvi. *Volynmoia*, (7), 148–155 [in Ukrainian].
- Idem. (2009). *Volyn – kraikozatskyi: istoryko-kraieznavchi narysy*. (Iss. 2). Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (2009). Volynski kozatski polky v 1648–1649 rr. In *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: storinky voiennoi istorii kraiu*. Proceedings of the 30th All-Ukrainian Scientific Conference of Local Lore (pp. 87–89). Lutsk [in Ukrainian].
- Idem. (2009, December 24). Volyniany vyryshylyuspikh u Konotopski i bytvi. *Volyn-nova*, p. 5 [in Ukrainian].
- Idem. (2008). Hetmany Ruzhynski – nemerкну chaslava Volyni. In *MynuleisuchasneVolyni ta Polissia: Kovelikovelchany v istorii Ukrainy ta Volyni*. Proceedings of the 29th Volyn Scientific Conference of Local Lore (pp. 193–195). Lutsk [in Ukrainian].
- Idem. (2008, December 18; 20). Kozatski khoruvy Volyni. *Volyn-nova*, p. 12; p. 7 [in Ukrainian].
- Idem. (2005). Zaborolna skhodynka khvikiv. *Volynmoia*, (5), 210–216 [in Ukrainian].
- Idem. (2004). Volodymyrshchyna kozatska. In *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Volodymyr-Volynskiy v istorii Ukrainy ta Volyni*. Proceedings of the 14th Volyn Scientific Conference of Local Lore (pp. 33–34). Lutsk [in Ukrainian].
- Idem. (2004, April 22). Volyn – kraikozatskyi. *Volyn-nova*, p. 7 [in Ukrainian].
- Idem. (2003). *Volynskiy Ruzhyni hetmany Ruzhynski: istoryko-kraieznavchi narysy*. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (2003, November 6). Chotyryhetmany... z odnohosela. *Uriadovykurier*, p. 22 [in Ukrainian].
- Idem. (2003). Chotyryhetmany... z odnohosela. *Volynmoia*, (3), 47–52 [in Ukrainian].
- Idem. (2003). *Torchyn – peredzvinivikiv: istoryko-kraieznavchyi narys*. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (2001). Budivnychi Zaporizkoi Sichi. *Volynmoia*, (1), 31–37 [in Ukrainian].
- Idem. (2000). *Volyn – kraikozatskyi: istoryko-kraieznavchi narysy*. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Idem. (1997, November 8). Siverskyi nakaznyi hetman z Volyni. *Slavapratsi*, p. 2 [in Ukrainian].
- Idem. (1997, June 21). Pokhod zhenniakozatskyi khprizvyshch. *Slavapratsi*, p. 2 [in Ukrainian].
- Idem. (1997, March 8). YuvileiselaRatniv. *Slavapratsi*, p. 2 [in Ukrainian].
- Idem. (1997, February 8). Duel kozakazi svoim panom. *Slavapratsi*, p. 2 [in Ukrainian].
- Idem. (1997, January 18). Tsikavynky z istorii ridnoho kraiu. *Slavapratsi*, p. 2 [in Ukrainian].
- Idem. (1994). *Vybrani kraieznavchi statyi ta bibliohrafiia*. Lutsk [in Ukrainian].
- Idem. (1994, September 29). Nakaznyi hetman z Volyni. *Volyn*, pp. 2–3 [in Ukrainian].
- Idem. (1990, September 15; 18; 22; 27; October 4; 11). KozatstvoiVolyn. *Slavapratsi*, p. 3; p. 2; p. 3; p. 3; p. 3 [in Ukrainian].
- Ivanova, V. (1971, January 9). Pochesnyi obovizazok. *Slavapratsi*, p. 1 [in Ukrainian].
- Idem. (1967, August 26). Vazhlyvyzasib. *Slavapratsi*, p. 2 [in Ukrainian].
- Kots, L. I., Kuzmina, N. V., Ponahaiba, A. A., & Khomiak, N. D. (Comps.). (2014). *Hryhorii Hurtovyi: biobibliohrafichnyi pokazhchyk*. Lutsk [in Ukrainian].
- Kozakuvaty – tserobyty dobro: Shliakhamy postupu Volynskohookruhu “Kozatstva Zaporozkoho”*. (2018). Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].
- Lutskiy raion: mynule i suchasnist*. (2001). Lutsk: Volynska oblasna drukarnia [in Ukrainian].
- Maslai, H. S. (1991). Vidomiosvitiiany Volyni. In *Mynule i suchasneVolyni. Istorychnipostatikraiu*. Abstracts of Papers of the 5th Volyn Historical Conference of Local Lore, 11–13 October 1991 (pp. 188–190). Lutsk [in Ukrainian].
- Melnyk, O. (2014). Zviazok muzeiush koly v diialnosti Hryhoriia Hurtovoho: zahalniyohliad. In A. Syliuk (Comp.). Proceedings of the 1st Volyn Regional Readings of Local Lore (pp. 25–29). Lutsk [in Ukrainian].
- Idem. (2014). Hurtovyi Hryhorii Oleksandrovych (1924–2012) – vydatnyi kraieznavec Volyni, pedahoh, entuziast muzeinoi spravy, zasnovnyk Torchynskoho narodnoho istorychnoho muzeiu. In L. I. Kots, N. V. Kuzmina, A. A. Ponahaiba, N. D. Khomiak (Comps.). *Hryhorii Hurtovyi: biobibliohrafichnyi i pokazhchyk* (pp. 50–51). Lutsk [in Ukrainian].

- Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Volyn – kraikozatskyi.* (2010). Proceedings of the 1st and 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Conferences, 23–24 June 2007 i 22 October 2010. (Iss. 36). Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
- Nadolska, V. (2014). Robota z shkoliaramy u muzeinii diialnosti Hryhorii Hurtovoho. In A. Syliuk (Comp.). Proceedings of the 1st Volyn Regional Readings of Local Lore (pp. 31–34). Lutsk [in Ukrainian].
- Pasiuk, I. (2014). Kozatskyi polkim. H. O. Hurtovoho. In A. Syliuk (Comp.). Proceedings of the 1st Volyn Regional Readings of Local Lore (p. 61). Lutsk [in Ukrainian].
- Poniedielnyk, L. (2014). Uklintobi, uchyteliu. In A. Syliuk (Comp.). Proceedings of the 1st Volyn Regional Readings of Local Lore (pp. 50–53). Lutsk [in Ukrainian].
- Rohova, O. (2013. July 16). Volyn – kraikozatskyi. *Volyn-nova*, p. 11 [in Ukrainian].
- Suriak, M. V. (2015). Poetykaobrazu Zaporizkoi Sichi v istorychnii povisti Adriana Kashchenka “Zruinovanehnizdo”: sotsiokulturnyi i semantyko-stylistychnyi vymiry. In V. H. Siruk (Comp.). *Volyn-filolohichna: tekstikontekst. Ukrainska literatura yak khudozhnii fenomen: zbirnyk naukovykh prats.* (Iss. 19), (pp. 261–271). Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].
- Syliuk, A. (2014). Podvyzhnyk muzeinoi spravy. In L. I. Kots, N. V. Kuzmina, A. A. Ponahaiba, N. D. Khomiak (Comps.). *Hryhorii Hurtovyi: biobibliohrafichni pokazhchyk*, (p.5). Lutsk [in Ukrainian].
- Syliuk, A. (Comp.). (2014). *Proceedings of the 1st Volyn Regional Readings of Local Lore: naukovy-izbirnyk.* Lutsk [in Ukrainian].
- Tomachenko, O. V. (2007). Rozvytok shkilnoi osvity u Volynskii hubernii, Lutskomu poviti naprykintsi XIX pochatku XX stolittia. In H. Bondarenko, A. Sydorhuk, I. Husak (Comps.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Lutskyiraion: istoriia, suchasnist, perspektyvy: naukovyi zbirnyk.* (Iss. 22), (pp. 10–12). Lutsk [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV – do seredyny XVII stolittia. Volyni Tsentralna Ukraina.* (Iss. 2). Kyiv: Krytyka.
- Zhuk, N. (Comp.). (2016). Proshchanytsia: dokumentalno-publitsystychnaknyha. Novovolynsk: Format [in Ukrainian].